

Renders, H., Kuitert, L., Bruinsma, E., *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2006, 432 blz., ISBN 90 234 1948 0).

Over het (niet) uitgeven van boeken onder de Duitse bezetting zijn langzamerhand al aardig wat boeken verschenen, maar een overzichtswerk was er nog niet. Deze kwalificatie verdient de nu verschenen bundel, onder de pregnante titel *Inktpatronen*, zeker wel, en daarmee is een leemte opgevuld. Weliswaar biedt het werk geen volledigheid, die zou de leesbaarheid ook niet ten goede zijn gekomen. In zijn huidige vorm en omvang is het boek juist goed hanteerbaar, niet in de laatste plaats doordat de kwaliteit van de afzonderlijke bijdragen – altijd de achilleshiel van bundels – weinig van elkaar afwijkt. Allemaal zijn ze van een hoog niveau, zowel wat de helderheid van stijl als wat de feitelijke onderbouwing betreft. Bijdragen over afzonderlijke uitgevers worden afgewisseld met hoofdstukken over de omstandigheden waaronder het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen tijdens de Tweede Wereldoorlog draaiende werd gehouden.

Daarbij wordt duidelijk dat er een cruciaal onderscheid bestond tussen de uitgangssituatie in Nederland en die in België. Eerder hebben historici er al op gewezen dat het gegeven van een burgerlijk bezettingsregime in ons land en een militair bewind over onze zuiderburen tot verschillen heeft geleid in de manier waarop dat gezag werd uitgeoefend en waarop dat door de bezette bevolking werd ondergaan. Het komt erop neer dat burgerlijke bezettingsautoriteiten boosaardiger en dieper wilden ingrijpen in de maatschappelijke structuur van een onderworpen volk dan militaire.

Voor de boekenwereld betekende dit verschil dat de Duitse bezetter en zijn Nederlandse handlangers meer hun best deden om het uitgeven in nationaal-socialistische zin te hervormen dan dat in België het geval was. Er kwam nog bij dat in het laatstgenoemde land enkele Duitse officieren op sleutelposities in het bezettingsbestuur een romantische sympathie koesterden voor het Vlaamse streven zich aan de overheersing van de Franstalige cultuur te ontworstelen. Het is bijna aandoenlijk in de bijdrage van Romain Vanlandschoot over de Vlaams-nationalistische uitgeverij Lannoo te lezen hoe flamingantisch gezinde Duitsers aan de voeten lagen van de *grand old man* van de Vlaamse literatuur, Stijn Streuvels. In het algemeen, kan worden geconcludeerd, leidde deze sympathie voor de Vlaamse *Kulturkampf* tot een relatief grotere vrijheid voor boekenuitgevers dan hun branchegeenoten in Nederland kregen.

Hier ontwierp de bezetter een uitgekiend systeem om controle te kunnen uitoefenen op het beleid van de individuele uitgevers. Zoals bekend moesten schrijvers die hun werk gepubliceerd wilden zien, lid worden van de door NSB'ers geleide 'Kultuurkamer' van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Een nog belangrijker instrument voor de beheersing van de boekenproductie was sinds najaar 1941 de toewijzing van het schaarser wordende papier, waarvoor een ingewikkelde bureaucratie ontstond.

De hoofdvraag is natuurlijk wat deze vormen van censuur nu eigenlijk voor gevolgen hebben gehad voor de Nederlandse boekencultuur en het uitgeefbeleid. Voor zover deze bundel een nadeel heeft, is het dat de lezer op deze vraag zelf maar een antwoord uit de tekst moet zien te distilleren. Dat is wel vaker het geval wanneer niet één, maar een groepje auteurs zijn licht over één en hetzelfde thema laat schijnen.

Een gevoelsmatige conclusie dient zich bij voorbaat al aan. Die luidt: zoals voor zoveel mensen zal de bezettingstijd ook voor schrijvers en uitgevers bar en boos zijn geweest, gekweld als ze werden door censuur, bemoeizucht en papiergebrek. Maar bij nadere beschouwing zijn er redenen voor de stelling dat het, terugkijkend, uiteindelijk allemaal is meegevallen. Die redenen zijn uiteenlopend, ook in de mate van doorslaggevendheid. Er bleken allerlei mogelijkheden te zijn voor bepaalde uitgaven gebruik te maken van de mazen in het net van regels en voorschriften om aan papier en drukvergunningen te komen. Elke uitgeverij wist trouwens wel een manier om ook zonder toestemming partijtjes papier te ritselen voor clandestiene uitgaven. Verder maakte het departement wel degelijk een afweging of de literaire waarde van een beoogde uitgave opwoog tegen eventuele politieke bezwaren.

Maar de belangrijkste reden is gewoon dat de hoofdmoot van de manuscripten die door uitgevers naar de zetterij werden gestuurd, niet bestond uit werk dat politiek controversieel was. In de oorlog groeide de behoefte aan verstrooiing enorm, en de uitgevers kwamen aan die vraag enthousiast tegemoet. Menige schrijver was bereid om in vooroorlogs werk een paar zinnen te schrappen en hier en daar een woord te veranderen als dat toestemming tot herdruk in oorlogstijd zou vergemakkelijken. Een treffend voorbeeld daarvan is te vinden in de bijdrage van C. J. Aarts over uitgeverij A. W. Bruna & Zoon, die de oorlog prettig doorkwam op basis van talloze herdrukken van de succesauteur in haar fonds, Havank (H. F. van der Kallen). In de vooroorlogse uitgave van zijn roman *Er klopt iets niet* laat deze zijn hoofdpersoon 'de Schaduw' samen met een vriend in Rome aan het paleis voorbijrijden waar de Italiaanse dictator Mussolini resideerde. 'Wel,' zei de Schaduw, naar het Palazzo Venetia duidend, 'woont daar nu de Booze Saladijn?' In de herdruk uit 1941 staat: 'Woont daar nu de duce?'

Gerard Mulder

Rooijendijk, C., *That city is mine! Urban ideal images in public debates and city plans, Amsterdam en Rotterdam 1945-1995* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2005, Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2005, xiv + 474 blz., €63,95, ISBN 90 5629 382 6).

De schrijfster deelt herhaaldelijk mee dat het hier om een volstrekt oorspronkelijk onderzoek gaat en dat is het gelukkig ook. Althans de combinatie van onderzoeksvragen en bronnen die hier ten tonele wordt gevoerd, is in Nederland nog nooit vertoond. Rooijendijk wil aantonen op welke wijze de perceptie van steden (in casu Amsterdam en Rotterdam), toegespitst op de toekomstige ontwikkeling daarvan, enerzijds is gerelateerd aan stedelijke ideaalbeelden en anderzijds door verschillende groepen wordt uitgedragen. Die ideaalbeelden worden niet in Weberiaanse zin gebruikt, als kenmerkende elementen, maar als idealen in de vorm van utopieën.

Het gaat Rooijendijk in de eerste plaats om de constructie van die ideaalbeelden, waarbij de publieke debatten die zijn gevoerd, als indicatoren worden gebruikt. Om daar greep op te krijgen is een uitermate arbeidsintensief speurwerk uitgevoerd in veertig kranten en periodieken. Dit leverde uiteindelijk 2122 waarnemingen op. Deze aanpak is op zich al een reden tot lof, want hoe vaak beperken onderzoekers zich niet tot herformulering van de kaders, het spitwerk aan anderen overlatend.

Die kaders komen er overigens ook. In navolging van Françoise Choay creëert Rooijendijk een 'culturalist' en een 'progressist' model, waarbij de volgens het eerste model gemodelleerden meer op het verleden zijn gericht en de in het tweede model passenden meer op de toekomst. Gelukkig worden beide termen, die overigens moeilijk vertaalbaar zijn – Rooijendijk spreekt van terugverlangers en vooruitkijkers – niet stereotiep ingevuld als 'retro' versus modern. Er blijkt heel wat overlap tussen de aanhangers van beide modellen te zitten, zo bepleitten zij allen een 'flourishing city'. Bovendien wordt er een soort controlegroep geconstrueerd, die van de 'city planners', die er een eigen visie op de stedelijke ideaalbeelden op na hielden die nu eens in culturele dan weer in progressieve richting gingen. Binnen de analyse worden verder drie niveaus onderscheiden, aflopend van niveau 1 bestaande uit percepties die door vrijwel iedereen worden gedeeld in de sociale sfeer, via niveau 2 van de planning van de fysieke stad, naar niveau 3 waar op een tamelijk chaotische wijze – deze aanduiding is van de auteur – de maatschappelijke voorwaarden voor die planning figureren.

Op deze wijze is een theoretische en methodische matrix geconstrueerd die in de verslaggeving prominent terugkomt. Elk van de zes gepresenteerde casus wordt afgesloten met een matrix-achtige tabel waarin de in het onderzoeksmateriaal verzamelde observaties zijn geclusterd en gedifferentieerd naar drie groepen en drie niveaus. De casus die daarbij aan de orde komen, worden aangeduid als de meest controversiële debatten die gevoerd zijn. Dit zijn voor de periode 1945-1960/65 het basisplan voor de opbouw van Rotterdam en het voorstel van de Amsterdamse hoofdcommissaris Kaasjager om de Amsterdamse